

Академик Нада М. МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ
САНУ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

СРПСКА НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ У СВЕТЛОСТИ ВУКОВОГ *СРПСКОГ РЈЕЧНИКА* (1818)

Рад се бави Вуковим побудама за објављивањем речника српског народног језика и сарадњом са Копитаром. Прати Вукова објашњења значења речи, како и када се употребљавају помоћу примера из свих врста српских народних умотворина пошто рачуна на „усмено образовање” средине. Одабиром из усмене баштине истовремено износи на видело историјску традицију, друштвене околности, поглед на свет, карактерологију, филозофију и етику, храброст и трпност, али и духовитост српског народа.

Кључне речи: Вук Карацић, *Српски рјечник*, усмено образовање, народне умотворине, српска књижевност, поглед на свет.

Вук је у више махова образлагао зашто је неопходно објавити речник српскога народнога језика и како га треба објавити. „Сви славенски народи, кромњ Србаља восточног’ вѣроисповедания имаю свое рѣчнике...”, утврдио је већ у првом Објављењу о *Српском рјечнику* 20. марта 1816. (Карацић 1966), суочен са чињеницом да зато „славни Пољак” Линде у свом пољском речнику даје компаративни увид у све словенске језике осим у српски, јер штампаног српског речника није било. А „Език је хранитељ народа. Докле годъ живи езыкъ, докле га љубимо и почитуемо, њимъ говоримо и пишемо, прочишћавамо га, умножавамо и украшавамо, дотле живи и народъ...не преливасе у другій, не пропада...”. Српски речник мора (сада први пут) представити Србима њихов сопствени језик – „најсветију народност”, онакав какав он сам по себи јесте. Садржаваће само оне речи које народ српски употребљава, да у тим окупљеним речима упознамо цело поље нашега језика, да писци и „образоватељи” језика виде како народ производи речи, „како ихъ слаже, како ихъ умекшава и учинява за опщнародне разговоре и соообщеніе мислій; да вникнемо у разнообразіе рѣчій по различным’ предѣлима народа Сербскогъ...”. Из речника приморских и кајкавских лексикографа које му је Копитар послао (Микаља, Дела-

беле, Јамбрешића, Белостенца, Волтиција, Стулија...), преузео је само оне речи које Срби употребљавају. У другом Објављенију, у Бечу, 8/20. марта 1818. (Исто: 11–12), посебно је нагласио да у речнику неће бити само „сувопарне рѣчи, него су свуда мала толкованія о различномъ значеню и употребляваню рѣчій: различни примѣри, а особито изъ *народны пословица, пѣсана, заговеткїи и приповедкїи*”. Речник је народна књига. А због „*обичая народны*, и збогъ *различны* примѣчанія, свакиѣ ће е Србљинѣ читати съ особитомъ радостію и увеселеніемъ”.

Што су у Речник унесени ови примери, Копитарева је идеја. „Копытаръ ме на то наћерао”, написаће Вук у писму Мушицком из Беча 28. новембра/10. децембра 1816. (Караџић 1988: 357–358). Истини за вољу, Копитар је први увидео потребу за стварањем српског Речника и „толико пута о томе писао и говорио”, истакао је Љубомир Стојановић (1924: стр. 104 и даље). Још 14. априла 1815. Копитар је писао Добровском да се Вук сада мора прихватити тога посла,¹ да би са одушевљењем известио Добровског четири месеца касније, 3. септембра 1815: „мој Вук ради сад српски Речник” (Исто: 409).

Како је за сваки речник најбитније да објашњење одреднице буде сажето и функционално, читаоцима разумљиво и блиско, онда није случајно што се Вук лако определио да се послужи „сачуваном комуникацијом” („preserved communication”),² која живи у колективном народном памћењу, то јест, да општи са читаоцима путем српске усмене уметничке традиције. Пишући о својој средини и о свом времену, он истиче да „нема човека који не зна неколико пјесама (ако не и читави, а оно барем комада од њи’), а има и’, који знају и преко педесет, а може бити и на стотине” (Караџић 1975: 560). Иако овде мисли на епске песме, исто важи и за остале врсте. Уосталом, не треба заборавити да је Вук свих сто женских песама и осам „мужеских” из *Мале прстонородње славено-сербске пјеснарице* (1814) чуо у свом Тршићу „и без никакова намерења запамтио” (Караџић 1965: 42), као што је и речи за први Речник, како сам каже: „у глави донио”, па их је „после писао колико [...] се могао опоменути”.³ За народне традицијске исказе то не изјављује експлицитно. Не доводећи у питање његово изузетно усмено образовање и сјајну меморију, дужни смо да поменемо да је у време када је радио на *Рјечнику* већ увелико имао увид у усмено стварање конкретних певача и приповедача.⁴

О објашњавању речи примерима из српске народне књижевности није било много говора у литератури. Павле Ивић је, у поговору изврсно приређеног *Српског рјечника*, набројао готово све примере дефиниција значења речи из усмене традицијске баштине, али је и изрекао значајну мисао да тиме што је језик народних умотворина „[...] ушао у темељ нашег књижевног језика, могле су и оне ући у темељ наше нове књижевности” (Караџић 1966: Поговор, 19, 94–95). У појединим истраживањима трагало се за изворима из којих је Вук црпео стихове за свој речник и тачности њиховог навођења – Светозар Магић (1961: 139–145) – за начином ре-

¹ Письма Добровскаго, Копитара въ повременномъ порядке, трудъ И.В. Ягича, Сборникъ отделения русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ. Т. 39. Санктпетербургъ, Императорская академія наукъ 1885, стр. 402.

² Термин сам преузела од Ерика Хевлока (Havelock 1963: 91).

³ Сабрана дела XI/2, *Српски рјечник 1852*, прир. Јован Кашић, 1986, стр. 1172.

⁴ В., нпр., Вуково писмо Копитару од 30. марта 1815. (Караџић 1988: 219), или Мушицком из Беча 6. марта 1817. (Исто: 417–419).

диговања стихова у *Рјечнику* које је Вук узимао из необјављених рукописа песама – Живомир Младеновић (1964: 281–291). Посебан комплекс чине радови о одредницама које на окупу добијају обележја књижевне целине, притом се често обухватају оба речника (из 1818, и проширено издање из 1852). Тако, Јован Делић (1990) указује на способност „уланчавања” одредница и тиме повезивања портрета, догађаја, историје и судбине српског народа, обухватања, нпр., читавог „косовског мита”, а притом бирања стихова по естетској вредности. Други проучаваоци се баве прозом у речнику као скривеним светом наше литературе – Радомир Константиновић (Карацић 1964) – причом и приповедањем – Зоја Карановић (2009: 112–125). Миодраг Поповић (1983) указује на све слојеве српске културе, од паганске, хришћанске, оријенталне, „на шта упућују саме речи” и њихови извори, наглашава удео Вукове стилизације у усменим врстама, Вуков мемоарски удео, да би извукао закључак да је „Речник од лексикографског подвига прерастао у књижевно дело изузетне вредности”. Миро Вуксановић (Карацић 2012) у предговору *Српском рјечнику* – или, како га је инвентивно назвао, *Азбучни роман* – образлаже своје откриће „да је Вук *Српским рјечником* (као књижевним делом!) антиципирао неке аспекте будућег српског лексиконског и енциклопедијског романа, најпотпуније оствареног [...] у *Хазарском речнику*”. И на крају додаје: Вукови „одломци песама, приповедака и осталих жанрова усмене књижевности толико су чести и у себи густе да се *Српски рјечник* претворио у књижевност.”

Народне умотворине нису биле Вуку само извор за значење речи него и за начин на који се употребљавају, и када се користе, било да су дате речи везници и узвици, прилози, придеви, глаголи..., или да припадају ономастици и топонимији. Истовремено Вук постиже и један други циљ – да представи саме народне умотворине у свој њиховој вишеслојној важности, да обелодани богатство и функцију традицијске усмене књижевности, али и да кроз традицију пружи слику целог српског народа.

Тако везнички израз а камоли, добија објашњење за употребу у стиховима:

„Сиротињо, и селу си тешка
„А камо ли кући у којој си.”

А сами стихови откривају социјалну средину и горко искуство сиромаштва. За тумачење употребе узвичника море, Вук наводи стихове:

„– Море Марко! не ори друмова.
– Море Турци! не газ’те орања.”

Али и даје сјајну објективизацију Марковог пркосног става према Турцима у народној поезији.

Одредница Арапија појављује се много више у смислу силне непријатељске војске него у значењу етничитета, и сва је подређена величању неприкосновеног јунаштва Марка Краљевића:

„Сад навали, љута Арапијо:
„Нема више онога јунака
„На шареном коњу великоме”.

Притом до изражаја долази већ помињано, подразумевано усмено образовање читалаца којима је јасно да се ради о Марку и који у меморији чувају његов портрет. У *Рјечнику* ће се наћи и низ других Маркових особености, које ће Вук имлицитно призвати, повезујући Марка са другим јунацима и догађајима у епској поезији. Под одредницом Братијенци, евоцираће покушај отимања браће Мрњавчевић царства Немањића од јединог законитог Душановог наследника:

„Ћути нејак царевић Урошу,
Ћути д’јете ништа не бјеседи,
Јер не смије од три братијенца,
Братијенца три Мрњавчевића”

Тако ће се у речнику спонтано повезати и биографије других епско-историјских личности, а у овом познатом епском збивању, у памћењу ће васкрснути прича о Марковој праведности.

Ако бисмо у *Рјечнику* начинили један хронолошки пресек помена јунака и догађаја, показало би се да Вук обухвата готово све циклусе народних песама, од најстаријих, преко „средњијех” времена (о хајдуцима и ускоцима), до песама јуначких „новијих времена о војевању за слободу”.

Иако изрично не спомиње Св. Саву, стихови испод одреднице Грачаница:

„Збор зборила господа ’ришћанска
Код бијеле цркве Грачанице”

евоцирају песму у којој ће Св. Сава открити „куд се ђеде цар Немање благо”, да би шири појам – задужбина – Вук објаснио под истоименом речју.

Најбројнија група међу песмама старијих времена односи се на Косовску битку, јунаке и збивања око ње. Али и она попут осталих традицијских исказа у првом плану представља контекст за лакше тумачење и употребу речи. Другостепени, књижевни слој, притом спонтано избија на површину. Тако, под речју застава стоји Вуково објашњење „мјесто на дно стола” и стих „У заставу војводу Милоша[...]”, затим тумачење да у заставу, по обичају, кад је каква част, посаде равнога ономе у челу – што непосредно асоцира на Косовску вечеру; под згубити налазе се стихови: „Милош згуби Турског цар Мурата / И Турака дванаест ’иљада”, а под земаљски – Лазарево опредељење за царство небеско. Под различитим одредницама, Вук је навео мноштво стихова из песме „Косовка девојка”. Заправо готово заокружио Косовски циклус.

У циклусу о Бранковићима, посебно место заузео је митски изглед Змај Огњеног Вука у осам стихова под његовим именом. Јерина је заступљена махом у културно-историјским предањима у вези са зидањем градова. Стихове подршке Сибињанин Јанку са жељом да победи у Другом косовском боју, Вук је ставио под реч сибињски: „Да ти Бог да Сибињска војводо! / Да добијеш цара на Косову [...]”.

Одломци песама о хајдуцима бацају општи поглед на њихово бивствовање. У том смислу, карактеристични су стихови под одредницом диван-кабаница: „Ком је кућа диван-кабаница, / Мач и пушка и отац и мајка [...]”, или „Митров данак ’ајдучки растанак”, испод речи Митров дан. Под глаголом барјамовати, Вук је поменуо Смиљанић Илију, како не би изоставио ускочки амбијент, али и показао православну

широкогрудост према муслиманским празницима: „Смиљанићу домадер се нађи, / Нека Турци с миром барјамују”. Под клањати, навео је изреку у десетерцу: „Турски клањам, српски Бога молим”, чини се, не само као слику српског потурице већ и као објашњење психичке подвојености, или, можда, спасилачке мудрости.

Из круга „јуначких песама новијих времена” издвојили смо стихове из *Рјечника* испод одреднице закрилити, у којима се Карађорђе појављује као господар ослобођене српске територије (Detelić 2007: 460):

„Кад је Ђорђе Србијом завладо,
И Србију крстом прекрстио,
И својијем крилом закрилио,
Од Видина па до воде Дрине”.

У одабиру лирске поезије Вукови критеријуми су многострани. Првенствено прилагођени врсти, којој је основно обележје изражавање осећања, они су истовремено естетски, етички, филозофски, друштвени, правни, карактеролошки..., сви у оквиру патријархалне заједнице Вуковог времена. На пример, под одредницом недраги наћи ће се молба девојке мајци:

„Не дај мене, мајко, за недрага:
Волим с драгим по гори ’одити,
Глог зобати, с листа воду пити,
Студен камен под главу метати;
Нег’ с недрагим по двору шетати”.

Та потпуна незаинтересованост за материјално богатство доћи ће до пуног изражаја у већ пословичном објашњењу речи благо: „Није благо ни сребро ни злато, / „Већ је благо што је срцу драго”. Као што ће се, потпомогнуте искуством, друштвене моралне норме (брак са удовицом) исказати стихом: „Ја сам ти се јунак ожењнио / Удовицом мојом неприликом” – под речју неприлика. Присутна, а неисказана осећања између момка и девојке, типична за српску народну лирику, Вук осветљава раздраганом, изазовном сликом у осмерцима (под одредницом гroot):

„Дјевојчица воду гази
ноге јој се б’јеле
За њом момче коња јаше
гро’отом се смије”

У односу на бројне стихове епске поезије лирских има мало, али овако објективизовани јесу антологиски. Стихови пак које уноси у опис обичаја (нпр. Додола, Колета, Краљица, Лазарица) допуњују га, док сам опис служи као обавештење (Караџић 1972: 540).

Уопште узев, Вук одреднице на међи етнологије и фолклора не објашњава у функцији лингвистике или књижевности већ их представља као појаве. Карактеристичан је пример објављивања бројних предања у *Рјечнику*. Иако предања терминологски не одређује, он савршено схвата њихову суштину – тенденцију разјашњавања – те на најједноставнији начин испуњава своје лексикографске циљеве, а и у ширем смислу обухвата њихову улогу у народном веровању и традицији. Тако се

појављују одреднице: вила, вјештица, вампир, стуаћ, врзино коло, грабанцијаш, али и корњача и кукавица... (у Вуковој стилизацији, са сопственим дискретним дистанцирањем од „веродостојности” збивања). Обликовано народно предање, притом, захвата целу одредницу, обично са уводном ознаком: „Србљи приповиједају [...] / кажу [...] / вјерују [...]”, чиме Вук даје казивању специфично обележје.

Епским стиховима Вук понекад илуструје историјска предања употпуњујући јуначке биографије на културно-историјској позадини (на пример, Милошеву биографију у оквиру одреднице Двориште). Нехотично, тиме потврђује проходност граница између врста.

Иако Вук у *Рјечнику* у оквиру одредница не даје одлике појединих врста, понекад прави изузетак. Не случајно. За поскочице каже да су „кратке пјесме што момци говоре и подвикују у колу кад играју [...]” и наводи стихове називајући их „срамотним”. Поента је, међутим, у томе што се слушаоци „учине [...] као и да не чују што момци говоре”, па и онда кад су слушаоци Турци, а на њих се песма односи. Могло би се рећи да је та особита, иначе недопустива, слобода говора у ропству Вука и определила да окарактерише ову врсту.

Истини за вољу, Вук је о класификацији врста и њиховим одликама проговорио у Предговору *Рјечнику*: „Народ наш има свакојаки’ приповијетки тако много, као и пјесама, и могу се раздијелити на ж е н с к е и на м у ш к е, као и пјесме”. А онда следи и она његова често цитирана, сјајна теоријска дефиниција: „Мушке су приповијетке онајвише смијешне и шаливе, и тако су измишљене као да би човек рекао да су истините; а женске су дугачке и пуне су чудеса којекакви [...]” (Караџић 1988: IX). Зато је Вук и унео у *Рјечник* само кратке шаливе приче, задовољавајући не само захтев речника за сажетошћу исказа него и да би остварио шири циљ – показао изузетан смисао српског народа за хумор кроз алузије. Навешћемо само два примера шаливих прича питалица. Оба се односе на типске ликове. Први на калуђера:

„А. Калуђере, да те оженимо.

Б. Кад, ва истину?

А. Јесенас.

Б. Ва истину, што ће бити јесенас, нек буде вечерас. (Под речју јесенас.)”

Други пример (под одредницом вргађур) тиче се бабе:

„Питали бабу кад је ишла на панађур куда ће, а она пуна радости одговорила: ’Идем на панађур ђур’. А кад се вратила са панађура, онда је запитали: ’Ће си била, бако?’ На панађуру и на в р г а ђ у р у” (одговорила љутита”).

Ограниченост времена и простора нам не дозвољава да анализујемо и друге илустративне примере у одредницама (а речи у првом издању *Рјечника* има 26 270) из других категорија народних умотворина. Задовољићемо се закључком да је Вук, обухватајући махом све стиховане и прозне врсте српске народне књижевности, формирао историју и теорију усменог стварања, али и своја тумачења ставио у функцију шире идеје о историјском континуитету и интегритету, особеностима и карактерологији српског народа. И не на последњем месту, пружио за будућност подлогу српском поетском изразу на народном језику.

Извори

- „Письма Добровскаго, Копитара въ повременномъ порядке, трудъ И. В. Ягича.” *Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ*, т. 39. Санктпетербургъ: Императорская академия наукъ 1885: стр. 402.
- Карацић В. С. *Расковник, проза из Рјечника*. Избор и предговор Радомир Константиновић. Београд 1964.
- Карацић В. С. *Пјеснарица 1814–1815, Сабрана дела Вука Карацића*, књ. 1, прир. Владан Неђић, Београд: Просвета, 1965.
- Карацић В. С. *Српски рјечник* (1818). Сабрана дела Вука Карацића, књига II. Прир. Павле Ивић. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Карацића 1864–1964, Београд: Просвета, 1966.
- Карацић В. С. *Етнографски списи*. Сабрана дела Вука Карацића, књ. XVII. Прир. Миленко С. Филиповић. Београд: Просвета, 1972.
- Карацић В. С. *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, књ. I, *Различне женске пјесме* (1841). Сабрана дела Вука Карацића, књ. IV. Прир. Владан Неђић Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Карацића 1864–1964. Београд: Просвета, 1975.
- Карацић В. С. *Српске народне пословице*, Сабрана дела В. С. Карацића, IX, прир. М. Панћић, Београд: Просвета, 1987.
- Карацић В. С. *Преписка I (1811–1821)*. Сабрана дела Вука Карацића, књига XX. Прир. Голуб Добрашиновић са сарадницима. Београд: Просвета, 1988.
- Карацић В. С. *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, књ. II, у којој су пјесме јуначке најстарије, Беч, 1845. Сабрана дела Вука Карацића, књ. V. Прир. Радмила Пешић. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Карацића 1864–1964. Београд: Просвета, 1988.
- Карацић В. С. *Српски рјечник или Азбучни роман*. Прир. Миро Вуксановић. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2012.

Литература

- Делић Ј. *Традиција и Вук Стеф. Карацић*. Београд: Бигз, 1990.
- Карановић З. „Вуков ’Рјечник’ – прича и приповедање.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/2 (2009): стр. 112–125.
- Матић С. „Народна песма у Вуковом ’Рјечнику’.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. VIII (1961): стр. 139–145.
- Младеновић Ж. „Рукописни извори одломака народних песама у Вуковом ’Српском рјечнику’.” *Анали Филолошког факултета*, књ. IV (1964): стр. 281–291.
- Стојановић Љ. *Живот и рад Вука Стеф. Карацића*. Београд–Земун, 1924: стр. 104 и даље.

*

- Detelić M. *Epski gradovi*. Beograd: Leksikon, 2007.
Havelock E. A. *Preface to Plato*. Cambridge, 1963.
Popović M. *Pamtivek. Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*. Beograd, 1983.

Нада М. Милошевић-Ђорђевић

СЕРБСКАЈА НАРОДНАЈА ЛИТЕРАТУРА В СВЕТЕ СЛОВАРЈА ВУКА
СПИСКИ РЈЕЧНИК (1818)

Резюме

В статье рассматриваются мотивы Вука, побудившие его опубликовать словарь сербского языка, а также сотрудничество с Копитаром. В ней прослеживаются объяснения Вуком значений слов, как и когда они используются, приводятся примеры из всех жанров сербского устного творчества, поскольку он рассчитывает на «устное просвещение» среды. Выбором примеров из устного творчества Вук одновременно представляет историческую традицию, состояние общества, мировоззрение, характерологию, философию и этику, мужество и терпеливость, а также и остроумие сербского народа.

Ключевые слова: Вук Караджич, *Српски рјечник*, устное просвещение, устное народное творчество, сербская литература, мировоззрение.